

Dupcsik Csaba¹

A CIGÁNYOK TÁRSADALOMTÖRTÉNETE A 19-20. SZÁZAD FORDULÓJÁN

A romák/cigányok² társadalomtörténeti periodizációja némileg más logikát követ, mint a politikátörténetre koncentrááló korszakolás. A romák életében a 19-20. század fordulója körül fordulat mutatható ki, pontosabban, korunkból visszatekintve úgy láthatjuk, hogy ekkortájt „billentek át” a lassan már régóta érlelődő folyamatok. Leegyszerűsítve: a 19. század végéig tartó korszakban a cigányok nagy többsége integrálódott a magyar társadalomba – még ha, mint látni fogjuk, sajátos módon is –, míg a századfordulótól egyre mélyebb dezintegráció jellemzi a romák egyre nagyobb hányadát. (A következő fordulóponthoz majd az 1960-as évek jelentik, amikor egy újabb integrációs periódus kezdődik, lásd Hajnóczky Tamás tanulmányát ezen kötetben).

E dezintegrálódási folyamat a kortársak előtt jórészt rejtve volt, részben annak lassúsága miatt, részben pedig azért, mert ekkor, tehát nagyjából a 20. század első felében számos más aktuális társadalmi és politikai kérdés forgott a közéleti diskurzusokban, amely szinte „kitakarta” a romák helyzete körül kialakuló problémákat. De az egyik legfontosabb ok abban rejlett, hogy a romákról elfogadott közkeletű kép

¹ MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet), Károli Gáspár Református Egyetem

² A fejezetben a két kifejezést szinonimaként használom, részben a később említendő külső meghatározottság elterjedt gyakorlata miatt, részben pedig azért, mert a környezetük által cigánynak tartott emberek önelnevezése nem egységesült.

(amelyet, mint majd látni fogjuk, még a szakértőnek tekinthető megfigyelők sem árnyaltak, inkább megerősítettek, miközben cigány identitású értelmiség ebben a korszakban gyakorlatilag nem volt) *mintegy megelőlegezte ezt a kiszorított, „társadalom alatti” helyzetet.*

Magyarán: a 19-20. század fordulójáig még azok is, akik tisztában voltak azzal, hogy a cigánynak tartott emberek életformája nagyon változatos, és hogy többségük társadalmi helyzete – a kor mércéjével – megfelelőnek mondható, tehát még az ilyen szakértők is a romák dezintegrálódott kisebbségére koncentrálták figyelmüket; majd nagyon gyakran e „problémás” csoportokról alkotott képet vetítették – „*a cigány*” címkéje alatt – a romák *egészére*. Ezen sztereotip kép a 19. század legvégén „*a cigány*” alulcivilizált, nem annyira intellektuális, mint inkább ösztönös, számításra, tervezésre szinte képtelen mivoltát hangsúlyozta, s ebből „következtek” „*a cigányok*” életmódjának sajátosságai is: „*a (tipikus) cigány*” „*kóborol*”, „*csavarog*”, „*putriban vagy sátorban lakik, jobb esetben alkalmi munkákból, rosszabb esetben koldulásból vagy lopásból él.*”

Először is szembesítsük ezt a sztereotip „cigány”-képet a „valós” 19. századi helyzettel, ahogy az egy olyan vizsgálatból rajzolódik ki, amely szerencsésen rögzítette a romák helyzetét, éppen azt megelőzően, hogy ez a helyzet látványosan romlani kezdett. (A „valós” kifejezés idézőjeleit az indokolja, hogy, mint majd látni fogjuk, ez a kutatás is inkább tükrözte a kutatók és a megrendelőik előfeltevéseit és előítéleteit, mint a valóságot – de megfelelő forráskritikával elemezve mégis közelebb kerülhetünk ehhez a valósághoz.)

Egy régi műfaj felújítása: az 1893-as vizsgálat

1893-ban a m. kir. belügyminiszter rendeletére országos cigányösszeírást tartottak Magyarországon, részben a 18. századi felvilágosult abszolutista uralkodók politikáját követve, részben viszont már a születőben lévő társadalomtudományok eszköztárának használatával: a kérdéssort a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (KSH) állította össze, az adatok elemzésére pedig Herrmann Antal néprajzkutatót kérték fel. A tudományok története szempontjából is kuriózusnak számító kutatás³ a társadalomtörténet számára valóságos kincsnek számít, mivel éppen „elkapta” és rögzítette a fent említett korszakváltás előtti „utolsó pillanatban” a romák társadalmi helyzetét. Mivel a következő korszak társadalmi helyzete éppen ehhez az 1893-as helyzethez képest értelmezhető rosszabbodásként, ezért koncentrálok a továbbiakban elsősorban erre a kutatásra. A kiemelt figyelmet az is magyarázza, hogy egyrészt, hasonlóan átfogó és szisztematikus kutatás a romákról a következő nyolc évtizedben nem született, másrészt pedig, mint próbálom majd megmutatni, visszapillantva azért az ekkortájt kezdődő romlásnak az előjelei is kimutathatók a kutatás eredményeiben (és főleg azok értelmezésében).

Már az is a vizsgálat egyik nagy eredményének számított, hogy felmérte a romák létszámát, pontosabban: *azok számát, akiket nem roma környezetük cigánynak tartott*; ez egy morálisan nem elfogadható, ugyanakkor, zavarba ejtő módon, a társadalomtudományok szempontjából megkerülhetetlen definíció. A vizsgálat előtti utolsó adat az 1890. évi népszámlálásból származott: ekkor, a *cigány anyanyelv* alapján 91 ezer magyar állampolgárságú cigányt írtak össze. 1893-ban a kutatók kezdetben úgy vélték, hogy *akár kétszer*

³ Hogy miért számít kuriózusnak – lásd később.

ennyi adatlapra is szükség lehet, de végül csaknem háromszor annyi kellett.⁴ A kutatók végül 272.776 fő (az akkori népesség 1,8%-a) adatait vették fel, s néhány, a kutatás végrehajtása alól kibújó város miatt úgy becsülték, hogy közel 300 ezer, a környezete által cigánynak tartott ember élt a Magyar Királyságban.

Fontos megjegyezni, hogy *valamennyi* roma személyről külön-külön adatlapot töltöttek ki, de nem maguk az érintettek, hanem *a helyi hatóságok* tisztviselői. Ez etikailag éppúgy problematikus, mint a „*ki a cigány?*” kérdés érintetteket negligáló megválaszolása, szakmailag viszont, bár inkább tükrözte a többség (vagy a hatóságok) véleményét a romákról, mint azok tényleges társadalmi helyzetét, paradox módon ez sokszor javította is a vizsgálat adatainak megbízhatóságát. Társadalomtudományi közhely ugyanis, hogy a kérdőívvel megkeresett személyek, még ha el is hiszik, hogy válaszaikat név nélkül dolgozzák fel és kizárólag tudományos célokra használják, akkor is hajlamosak arra, hogy a róluk kiállított képet megszépítsék (más esetekben pedig éppen hogy lerontsák). Egy *valóban* foglalkozás nélküli, valóban csavargó, valóban odúban lakó roma valószínűleg nagyon is tudhatta, milyen hatást keltenének a válaszai, sőt, azt is tudta, hogy már pusztán a „cigány” kategória megjelenése milyen helyre szorítja őt bármilyen „nadrágos emberrel” való beszélgetés során – *jogos önvédelemből* gyakori lett volna a nem hiteles válasz. Ha egy helyi tisztviselő a megkérdezése nélkül azt írta egy roma adatlapjára, hogy foglalkozása és munkája van, házban él, évtizedek óta

⁴ A népszámlálás alapján végzett vizsgálatból tehát kimaradt volna több mint 200 ezer ember, akiket környezetük ugyanúgy „cigányként” kezelt, mint a cigány anyanyelvűeket – etikai szempontból mégsem elfogadható a két csoport azonosítása, noha hallgatólagosan ezt tesszük majd a későbbiekben. A dilemmának nincs problémátlan megoldása (lásd Dupcsik, 2011).

letelepült, stb. az morálisan visszás ugyan, de bizonyos szempontból megbízhatóbb.

Mivel a fent említett sztereotip „cigány”- képnek központi elemei közé tartoztak a „kóbor” és a „putri” kifejezések, kezdjük *a letelepedettség és a lakóhely* adataival.

Az 1893-as vizsgálat hatálya alá eső népesség 89,2%-a élt állandóan, 7,5%-a részben letelepedve, s csak 3,3%-ot minősítettek „*kóbor cigánynak*”. A részben letelepedettek nem „kóborlási ösztön”, hanem munkájuk elvégzése miatt keltek időszakosan útra, akárcsak a sokszázezer korabeli paraszt, aki falusi illetőségét fel nem adva vállalt városi- vagy kubikos munkát, vagy szegődött summásnak egy másik országrészbe. Másrészt, a nyelvi asszimiláció – amelyet itt nem akarok se pozitív, se negatív előjellel normatíván minősíteni – ha az integráltságnak nem is mutatója, mégis, általában tartós, több generációra kiterjedő letelepedettséget valószínűsít. Márpedig a romák többsége ekkortájt környezetük nyelvét beszélte: 38%-nak a magyar,⁵ 24%-nak a román, 30%-nak a romani volt az anyanyelve, míg 8% egyéb nyelven beszélt.

A letelepedett romák mintegy kétharmada, a részben letelepedettek mintegy fele, sőt, nem várt módon még a „kóborok” több mint tizede is házban élt; összesítve a cigányok 61,7%-a élt házban, míg 33,3%-a putriban vagy kunyhóban, 3,3%-a sátorban, 1,7%-a „*odúban vagy egyéb helyen*” (Cigányösszeírás, 1895: 36.). „*Az állandóan letelepedett cigányok legnagyobb része rendes, állandó házakban lakik; a rendes, tisztességes polgári foglalkozásuak*

⁵ Elsősorban az ország magyar többségű területein, így a későbbi trianoni határok között a magyar anyanyelvűek aránya a cigányok között 79,5% volt – ez némileg magasabb, mint amelyet Kemény Istvánék 1971-ben mértek. A román (a korabeli szóhasználatban „*oláh*”) anyanyelvűként regisztrált romák nagy többsége a ma Romániához tartozó területeken élt.

hajléka nem igen különbözik a többi polgáretől” (Cigányösszeírás, 1895: 38). Módszertani értelemben ez a megjegyzés némileg tautologikus, hiszen a kutatásban használt definíció is így szólt: „*házaknak tekintendők azok a lakóépületek, melyek a többi községi lakosok lakházaitól nem nagyon különböznek...*” (Cigányösszeírás, 1895: 9). Ugyanakkor a „putri” kategóriájának már meghatározásában is benne foglaltatott az etnikus elem: „*putriknak [tekintendők] a kis nyomorult cigányviskók, melyeknek azonban fala és ablaka is van...*” (Cigányösszeírás, 1895: 9) – ez azt sugallja, mintha ilyen épületekben ekkortájt csak romák laktak volna.

Kár, hogy nincsenek igazán jól összehasonlítható adatok, a KSH népszámlálásai és más országos felmérései ugyanis rögzítették a lakóházak falának és tetőzetének anyagát, de hogy hány épület volt részben földbe süllyesztett kunyhó, tehát putri, azt már nem. Más forrásokból azonban tudjuk, hogy putriszerű építményekben lakott ebben a korszakban a nem cigány paraszti népesség egy része is. Egy kitűnő példa Kardos László és munkatársai tiszaiigari⁶ kutatása: „*a néprajzi vizsgálat időpontjában [1949-1951] a 80-90 éves öregek még emlékeztek azokra a zsellérputrikra és jobbágyházakra, amelyek egyike-másika még állt gyermekkorukban, és amelyekben népes családok éltek. A [19-20.] század fordulóján bontották le az utolsót. Ezek a jobbágyházak joggal rászolgáltak a putri névre, kis földbe ásott kunyhók voltak, 100-120 centiméterre lemélyítve a földbe, a lakószoba és a konyha nagyságára szélesítve és osztva. A földbe mélyített alap széleit vályoggal rakták ki és azon húzták fel a vályogból, nádból tapasztott, földből vert falat úgy 100-120 centiméter magasra a föld felszíne fölé*” (Kardos, 1997: 55). Az itt idézett vizsgálat helyszínét, Tiszaiigart főleg agrárproletariátus lakta, de a birtokos

⁶ Azért jó példa, mert – a korban szokatlan módon – a vizsgálatot kiterjesztették a tiszaiigari cigányokra is: így, ha vizsgálatuk során bármilyen észrevételüknek roma vonatkozása volt, azt azonnal meg is jegyezték.

parasztok által dominált, a környező Heves megyei falvakhoz képest jómódúnak számító Átányon is 1944-ben bontották le az utolsó putrilakást (Fél és Hofer, 1997: 343). De több mint négy évtizeddel az 1893-as vizsgálat után is ezt olvashatjuk a *Viharsarokban*: „*sárból vert házak keletkeznek sártetővel, egyszóval a cigányputri típusa újjászületését üli. Az újabban »épült« proletárházakat már mi sem különbözteti meg cigányputritól. S nemcsak itt, más városok szélén is megfigyeltem, hogy a mezsei munkásság újabban »cigányputrit« épít, vagy vásárol*” (Féja, 1937: 185).

A lakás típusa önmagában még nem ad felvilágosítást arról, hogy mennyire szigetelődtek el a cigányok a környezetük nem roma népességétől. A *szegregáció mértéke* tehát külön dimenzió, még hozzá fontos dimenzió, mivel számos vizsgálat bizonyította, hogy ha romák kizárólag romák között, tehát szegregáltan élnek, akkor a romák társadalmi helyzete körüli problémák is halmozottan jelentkeznek. *1971-ben* – Herrmannék után ugyanis ekkor végezték csak el a következő országos cigánykutatótást – Kemény István és munkatársai úgy találták, hogy *a romák mintegy háromnegyede* a nem cigányoktól elkülönítve élt.⁷ Ezen fejezet egyik fő tézise szempontjából különösen érdekes: ekkoriban, tehát az 1970-es években az volt az általános vélekedés, hogy a cigányok szegregált lakóhelyei „ősidők” óta léteztek, s cigányok jelentős számban először csak a szocializmus korában költöztek nem romák közé (1965 óta tartott az ún. telepfelszámolási program, Berey, 1990; Dupcsik, 2009: 201-210). Ezzel szemben érdemes megnézni

⁷ „*1971-ben a cigányok kétharmada telepen élt*” (Kemény, Janky és Lengyel, 2004: 51), de „*nem soroltuk a telepi lakások közé a községeken és városokon kívül fekvő elszigetelt cigány lakásokat, és nem minősítettük telepnek a településen kívül fekvő két-három cigány lakás együttesét sem*” – ezekkel együtt a többségtől elszigetelten élő romák aránya mintegy 76%-ra ment fel (Kemény, Janky és Lengyel, 2004: 54).

az 1893-as vizsgálat adatai alapján megrajzolt 1. ábrát: *1893-ban* a romák által is lakott 7962 település *csaknem felében a romák nem szegregáltak éltek*. (Sajnos, a két adat összehasonlíthatóságát csökkenti, hogy az 1893-as vizsgálatban a romák lakta települések, míg az 1971-esben a romák „szegregáltsági mutatójáról” volt szó).

1. ábra. Milyen arányban éltek szegregáltan, illetve a nem cigány népesség között a romák az 1893-as vizsgálat szerint (a települések %-ában)?

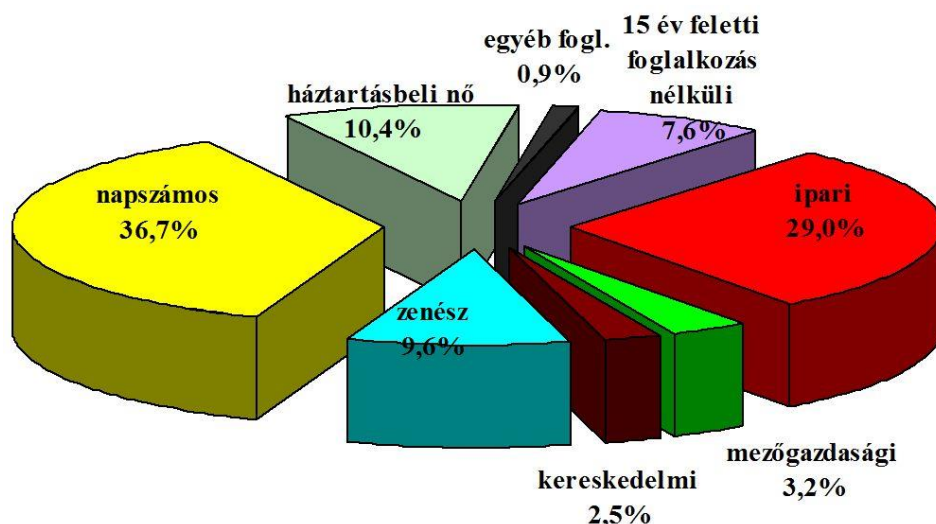

Adatok forrása: Cigányösszeírás, 1895: 27.

Még fontosabb kérdés talán *a foglalkozás és a munka*: a fentiek fényében tudjuk értékelni az adatot, hogy a 15 évnél idősebb romák mindössze 7,5%-ról jegyezték fel azt, hogy „foglalkozás nélküli” (e kategóriára visszatérek majd), a többieknek tehát valamilyen foglalkozást írtak az adatlapra (2. ábra). A témánktól függetlenül is érdekes: miközben napjainkban elterjedt mítosz, hogy „régén” (értsd: 1945 előtt) „a nők” *nem dolgoztak*, valójában ez még a középosztálybeli nőkre sem volt teljesen igaz, a kétkezi dolgozókra, tehát az akkori társadalom döntő többségére pedig különösen nem. Az 1893-as kutatás magától értetődően lekérdezte valamennyi 15 év feletti roma férfi és nő foglalkozását, s ennek fényében elég váratlan, hogy a teljes cigány népesség alig 10,4%-a minősült háztartásbelinek („természetesen” kizárólag nők). A lányok és

asszonyok túlnyomó többsége tehát valamilyen foglalkozással szerepel az összeírásban. A foglalkozások gender-megoszlása részben megfelel a sztereotípiáknak (például a csipkekötők valamennyien nők, míg a csengőkészítők valamennyien férfiak), bár kivételek is akadtak (például 378 *női kovácsot* is találtak, a kovácsok között így arányaiban több nő volt, mint például a zenészek között). Herrmann szerint Magyarországon⁸ az iparban dolgozók 14,6%-a nő, míg az iparos cigányok között ez az arány 32,75% (Cigányösszeírás, 1895: 96).

2. ábra. A 15 évnél idősebb romák foglalkozása az 1893-as kutatás szerint

Adatok forrása: Cigányösszeírás, 1895: 60-79.

Jóval kedvezőtlenebb volt az *oktatási* helyzet: a romák 93,7%-a nem tudott írni-olvasni (Cigányösszeírás, 1895: 59); a mai szemmel rendkívül magas értéket némileg árnyalja, hogy

⁸ Horvátország és Fiume nélkül; e korszak kapcsán, 1918-ig, ha mást nem írok, akkor a „Magyarország” vagy „a magyarországi adatok” a továbbiakban is mindig erre a területre vonatkoznak.

a szűkebben vett Magyarországon az össznépesség⁹ 52%-a, Horvátországot is beleértve 54,5%-a volt analfabéta (KSH, 1893: 286).

Elmondhatjuk, hogy *első pillantásra* az 1893-as vizsgálatból kirajzolódó kép biztató lehetett: a romák nagy többségének integrált helyzetét mutatta, a további felemelkedés esélyével. Utólagos bölcsességgel azonban mégis megállapítható, hogy az ezután kibontakozó negatív folyamat kódolva volt ebben az első pillantásra kedvezőnek tűnő képben. A továbbiakban először e „rossz előjeleket” próbálom meg kinagyítani, három területen: 1.) a munkamegosztásban elfoglalt hely programozott válsága, 2.) az oktatási hátrány ismételt újratermelődése, és 3.) az ideológiai célponttá válás folyamata terén.

⁹ Általában – érthető okokból – a 6 éven felüli népességet szokás figyelembe venni, de mivel a *Cigányösszeírás* a teljes roma népesség analfabetizmusát vizsgálta, az összehasonlíthatóság kedvéért ezt az adatot ismerttettem az össznépességnél is.

1.) A munkamegosztásban elfoglalt hely programozott válsága

Az 1893-as években a magyarországi össznépesség mintegy kétharmada mezőgazdaságban élt, nem meglepő hát, hogy Herrmann mintegy rácsodálkozik arra, mennyire alulreprezentáltak a romák a mezőgazdaságban dolgozók között.

Pontosabban, mai szemmel nézve nagyon is meglepő ez a csodálkozás. Jelen keretek között nem tudok belemenni annak taglalásába, hogy miért,¹⁰ de mindenesetre tény: a középkor végén Magyarországra érkező cigányok *nem* parasztként épültek be a munkamegosztás rendszerébe, s ezen a 18. század második felétől már sem királyi rendeletek, sem „jószándékú nevelés” nem tudott változtatni. A romák elparasztosodásához *mindenekelőtt a föld hiányzott* – tünetértékű, hogy a mindössze 2206 cigány „őstermelő” (1,26%) között a birtokosok átlagosan 0,53, a bérlők átlagosan 0,69 kat. holddal rendelkeztek (Cigányösszeírás, 1895: 79), márpedig az életképes paraszti birtokhoz legalább 25-30-szor több föld kellett volna.¹¹

Az 1893-as vizsgálat korában Magyarországon mintegy kétmillió parasztnak 5 holdasnál kisebb birtoka volt, mintegy négymilliónak pedig egyáltalán nem volt földje. E csoportnak csak egy része próbált önkiszákmányoló munkatílussal (nagyobb) földbirtokot összekaparni, de még ez a rész is hatalmas konkurenciát jelentett az esetleg földszerzéssel próbálkozó cigányok számára; ugyanakkor a

¹⁰ *A romológia alapjai* (Cserti Csapó Tibor és Orsós Anna szerk., 2015) c. kötetbe írt hozzájárulásomban kísérletet teszek rá.

¹¹ Például a Heves megyei „*Átányon a 15-20 holdas gazdaságoknál húzódik a határ, amely fölött a birtok kiegészítő kereset és munkavállalás nélkül eltarthat egy parasztcsaládot*” (Fél és Hofer, 2010: 67).

hatmillió tömeg egésze konkurenciát jelentett azon romák számára, akik esetleg napszámosként vagy cselédként próbáltak mezőgazdasági munkát vállalni.

„Magyarországon az iparral foglalkozók az összes népességnek 5,45%-át teszik... [míg az] iparral foglalkozó cigány férfiak az összes férfi cigányok 24,57%-át...” (Cigányösszeírás, 1895: 96) – ez 4,5-szeres különbség a romák javára, ráadásul a nők körében, mint korábban erről már szó volt, még nagyobb volt az iparban foglalkoztatottak aránya, mint az össznépességben. Az adatok az első pillantásra nagyon ígértesek, igazán kár, hogy Herrmann, ha nem is hamisít, de csúsztat: először is, ha a romáknál csak a férfiak arányairól van szó, akkor „illene” az össznépességnél is így tennie. Így kiderülne, hogy 1890-ben a magyarországi férfiak 10,3%-a dolgozott az iparban (KSH, 1893: 17, 23 és 129) – ez pedig már „csak” két és félszeres különbséget jelent.

Másodszor, Herrmann maga is szabadkozva jegyzi meg, hogy a „*a cigány összeírás az ipart nagyon tág értelemben fogta fel*” (Cigányösszeírás, 1895: 96), s valóban, a „*dögnyúzó és gyepmester*”, a „*favágó*”, a „*hordár*”, a „*mosás*” [sic], a „*szénégető*”, stb. stb. is ide tartozik. Ezzel a tág meghatározással önmagában még „nincs gond”, hiszen az 1880-as népszámlálás is megkülönbözteti a „*tulajdonképeni ipart*” az ún. „*élvez. és személyes szolg. ipartól*”, a „*házi- és népipartól*”, illetve a „*vándoripartól*”, és e négy kategória együtt adja az „*összes ipart*”. Az viszont már szempont, hogy az országos „*összes iparban*” foglalkoztatottak 78,6%-át teszik ki a „*tulajdonképeni iparban*” dolgozók (KSH, 1893: 17) – a romák esetében ez nyilvánvalóan kisebb. A cigányok a koraujkorban éppen azért tudtak sikeresen beépülni a munkamegosztás rendszerébe, mert olyan „*házi-, nép- és vándoripari*” funkciókat láttak el, amelyeket a parasztság már nem tudott vagy nem akart, a céhes ipar pedig nem volt képes ellátni.

Az *ipar* kifejezésével Herrmann a legmodernebb, legfejldőképesebbnek tartott ágazat képét idézte fel – de az

iparos cigányok túlnyomó része nem itt, hanem egy nagyon is archaikus munkaerőpiaci szegmensen dolgozott. Ez utóbbi háziipar részben előzménye, részben kiegészítője volt a modern, főleg gyárakra és üzemekre épülő „tulajdonképeni iparnak” – de utóbbi jelentős részben vetélytársa is lett az előbbinek. Olyan „*hagyományos cigány mesterségek*”, mint például a csengőkészítés művelőiből az 1893-as vizsgálat 41 főt talált (Cigányösszeírás, 1895: 62) – amikor 1961-ben Erdős Kamill célzott kutatást kezdett még élő csengőkészítő találására, kudarcot vallott.¹² A már említett Tiszaigar-vizsgálatban 1949-ben sikerült a kutatóknak csengőt öntetniük, de a fényképfelvételek tanúsága szerint ez már akkor sem számított mindennapos vállalkozásnak (Kardos, 1997).

„*Szilárd elhatározásom volt, hogy csengőöntő cigányt keresek és öntetek vele csengőt, juhászkampót, fokost. Azért is törekedtem erre, mert az üstkészítők után, ez egyike a legjobban kipusztult cigány fémműves mesterségnek Magyarországon*” – írta az 1950-es évek egyetlen magyar cigánykutatója, Erdős Kamill (1989a: 241-242). Az idézet két szempontból is meglepő: egyrészt, bár mint az 1. táblázatból láthatjuk, az ipari foglalkozások rendkívül specializálódtak, mégis, egy a csengőöntőtől más termékeket is „elvárt” volna az autodidakta néprajzkutató (Bencsik, 2002; Dupcsik, 2009: 154-162). Másrészt Erdős által az egyik „*legjobban kipusztultnak*” tartott „*üstkészítő és üstfoltozó*” foglalkozást 1893-ban még csaknem 1200-an üzték (Cigányösszeírás, 1895: 70).

¹² „*11 nap alatt 13 községet, ill. várost kerestem fel, és nem vaktában, hanem mindenüvé hírek után mentem, mely híreket: cigányok, cigány kovácsok, magyar kovácsok és parasztok szolgáltatták nekem. Sajnos a nyomok – egy kivétellel – tévútra vezettek. Egyedül Tarpán élt valamikor csengőöntő cigány, a »Józsi«, de már ő is régen meghalt. (Fia »Ádu« megkísérelt nekem csengőt önteni – egész nap kinlódott vele – de kudarcot vallott)*” (Erdős, 1989a: 241-242).

1. táblázat. A cigányok foglalkozása – ipar az 1893-as cigányösszeírás alapján

foglalkozás*	férfiak	nők	együtt	együtt (%)
	száma			
bádogos	60	–	60	0,12
csengőkészítő	41	–	41	0,08
csizmadia	384	2	386	0,76
csizmafoltzó	251	6	257	0,51
czipész	148	–	148	0,29
dohánygy. nők	–	55	55	0,11
döngnyuzó és gyepmester	431	7	438	0,87
fakanálcsináló	1.291	685	1.976	3,91
favágó	44	–	44	0,09
fonás és szövés	–	1.261	1.261	2,50
furókészítő	370	10	380	0,75
fuváros	100	9	109	0,22
gyékény- és szatyorfonás	14	60	74	0,15
hordár	30	–	30	0,06
kosornyaszövés	–	68	68	0,13
kefekötő	4	49	53	0,10
kéményseprő	35	–	35	0,07
kolompár	175	–	175	0,35
kosárfonás	575	388	963	1,91
kovács	12.371	378	12.749	25,24
kőműves	432	15	447	0,88
kötélverő	7	385	392	0,77
lakatos	217	4	221	0,43
madzagkészítő	6	1.992	1998	3,95
meszelés	–	66	66	0,13
meszelőkötő	11	1.709	1720	3,40

mosás	–	255	255	0,50
női kézimunka	–	1.074	1.074	2,13
orsókészítő	43	100	143	0,28
rézműves	81	–	81	0,16
rostás	621	146	767	1,52
seprőkészítő	428	613	1.041	2,06
szegkovács	86	1.624	1.710	3,38
szénégető	72	6	78	0,15
tapasztó és sármunkás	3.005	2.293	5.298	10,49
tégla és cserépegető	2.480	1.468	3.948	7,81
teknőcsináló	2.474	494	2.968	5,87
tollfosztó	–	32	32	0,06
üstkészítő és üstfoltozó	1.988	189	2.177	4,31
vályogvető	3.483	2.284	5.767	11,42
Egyéb iparágak:				
a faipar körébe tartozók	214	70	284	0,56
a vasipar körébe tartozók	100	37	137	0,27
másféle ipar	382	248	630	1,25
Ipar összesen	33.930	16.576	50.506	100,0%

* A foglalkozások megnevezése betűhíven a *Cigányösszeírás* szóhasználatát követi.
Adatok forrása: *Cigányösszeírás*, 1895: 62-71.

Fúrőkészítőket (1893-ban 870 férfi és 10 nő, *Cigányösszeírás*, 1895: 64) Erdős még talált, illetve magyar mesterekkel interjúzott, például egy 90 éves bognármesterrel, akinek fúrói „*felerészben gyári munka, felerészben cigányok csinálták*” (Erdős 1989b: 116). Nem lenne meglepő, ha fiatalabb mestereknél kevesebb cigányok készítette és több gyári termék lett volna.

A legnépesebb és legnagyobb presztízzsel bíró ipari foglalkoztatott-csoport a romák között a *kovácsoké* volt: 1893-ban 12.371 férfinek és 378 nőnek (az iparos cigányok 36%-ának) ez volt a szakmája (*Cigányösszeírás*, 1895: 65). Egy évtizeddel Herrmannék vizsgálata után Kolumbán Samu a

székelyek körében elterjedt népsztereotípiákat vizsgálta, s külön cikket szentelt a romáknak, mert „*a székely nép hagyományaiban legtöbb vonatkozást a cigányra vonatkozólag találunk, a minek magyarázata az, hogy, különösen régebben, minden községnek a kovácsa cigány volt... Innen van, hogy régebben a cigány szó legfőbb jelentése: kovács volt a székelyeknél, s ha véletlenül született székely volt is az, a ki a kovács mesterséget űzte, azt is cigánynak nevezték és nevezik még ma is az idősebb emberek. És nem a kovácshoz küldik az ekevasat, hanem a cigányhoz, hogy élezze meg. A kézzel – és nem gyárilag – készített vasszeget, fűröt vagy tüt cigányszög-nek, cigányfűrű-nak, vagy cigánytő-nek hívták és hívják még most is... [kiemelések az eredetiben – DCs]*” (Kolumbán 1903: 142). Az ország összes kovácsának 22,5%-a volt cigány (Cigányösszeírás, 1895: 83) – mutat rá Herrmann, majd miután sorra vette a területi megoszlás különbségeit, tesz egy újabb érdekes megjegyzést: „*Látjuk, hogy minél fejletlenebb gazdaságu, minél szegényebb valamely vidék, annál nagyobb a cigány kovácsok viszonyyszáma*” (Cigányösszeírás, 1895: 83-84). Ez az összefüggés, a Kolumbán-féle „*különösen régebben*” kitétel, valamint az adat, mely szerint az ország kovácsainak mintegy 77%-a „*rendes iparos*”, és csak a többiek kerültek a „*házi és népipar rovatába*” (Cigányösszeírás, 1895: 83), míg az *Összeírás* ez utóbbit tekinti tipikusnak a roma kovácsokra nézve¹³ – tehát mindezek a megfontolások együtt elég kétségesé teszik a 19. század végi cigány kovácsok későbbi kilátásait.

Herrmann – nagyon helyesen – megjegyzi, hogy a cigány kovácsok „*századok óta űzik itt kivált a gazdára nézve nélkülözhetetlen mesterségöket. Városokban sokat perlekedtek ellenök a czéhbeli kovácsok, de falun, főleg szegényebb vidékeken, egyelőre alig volnának pótolhatók*”

¹³ Bár nem biztos, hogy jól teszi, hisz’ a cigányok kovácsok összlétszáma mintegy 1,8-szerese a házi- és népiparos kovácsok számának – ráadásul egyáltalán nem biztos, hogy utóbbiak valamennyien romák voltak.

(Cigányösszeírás, 1895: 83). Más források is igazolják, hogy a koraujkorban a nem cigány kovácsok igyekeztek *eltiltani a munkától* a vetélytárs cigány kovácsokat (Gyergyói, 1990 I: 55; Kovács, 1895: 284), de például „*a [18. századi szegedi] magistratus... mivel a kovácsok kellő számban nem voltak és a szükséghez képest megfelelő munkaerővel nem bírtak; a kovácsoló cigányokat túrni rendelte*” (Kovács 1895: 189). A kapitalista vállalkozások nem rendelkeztek olyan kvázi-hatósági jogokkal, mint a hajdani céhek, de sokkal hatékonyabbak voltak abban, hogy a termelés fokozásával tegyék lehetetlenné (háziipari) konkurenseiket. Az ipari alkalmazottak aránya Magyarországon 1890 és 1900 között 25%-kal nőtt, míg a kovácsoké csak 5,3%-kal; 1900-ban már az iparban foglalkoztatottak 95,5%-a dolgozott a „*tulajdonképeni iparban*” (KSH, 1903: 35). A következő évtizedben, 1910-ig a kovácsok száma stagnált (KSH, 1910: 4), míg az iparban foglalkoztatottaké újabb 29%-kal nőtt (KSH, 1910: 20).

„*Jakab László 65 éves kiskunhalasi oláh cigány kovács – írta Erdős Kamill 1962-ben. – „Mostani főfoglalkozása órás. Meg tud javítani karórát, zsebórát, ébresztőórát. Maga tanulta. Van egy nagyító szemüvege, egy csipesze és egy tűje. Ezzel dolgozik. »Most már nem lehet megélni fűrócsinálásból, a rendőrök elszedik az embertől, ha a piacon kirak valamit, mert nincs iparendélyem« – mondja. Régen fegyverjavítással is foglalkozott, meg tudta javítani a puska szerkezetét, kakását, ha elromlott. Az orvvadászok számára a puskacső lefűrészelését is vállalta*” (Erdős 1989b: 114-115). Egy néhány évvel a *Cigányösszeírás* után született cigány kovács pályáját láthatjuk.

Tegyük hozzá: a rengeteg új ipari dolgozó zöme nyilván a mezőgazdaságot hagyta el – tehát az a munkaerőpiaci konkurencia, amely a cigányokat „elzárta” a tömeges mezőgazdasági munkától, a 19-20. század fordulója körül az újonnan felfutó ipari szférákban is a romák „elé vágott”.

Kolumbán Samu már idézett cikkében a kovácsokat érdekes módon összekapcsolja a romák másik közismert elitesoportjával, a zenészekkel: „...minden községnek a kovácsa cigány volt s ezeken felül minden harmadik, negyedik községben volt és van 3-4 szál muzsikus cigány is, a kik a szomszédos községek táncaiban muzsikálni szoktak (...) Az anekdoták, mint alább látni fogjuk, szintén azt bizonyítják, hogy a székely nép képzeletében a cigánynak a kovácsmesterség veleszületett állandó sajátossága, úgy hogy még akkor is első sorban kovácsnak tekinti azt, ha véletlenül más mesterséget űz; még a muzsikus cigányt is úgy képzelet, hogy az a kovácsmesterséghez is ért, holott a muzsikást [kiemelés az eredetiben – DCs] megint nem tudja másnak elképzelni, mint cigánynak...” (Kolumbán 1903: 142). A *Cigányösszeírás* csaknem 17 ezer zenészével Herrmann sajnálatosan keveset foglalkozik, pedig ekkora csoport nyilván nagyon rétegzett lehetett, a nemzetközi sikereket aratóktól az alkalmi zenélést más munkák mellett vállaló falusi muzsikusokig. Megkockáztatható a feltevés: a cigányzenészek piaca ekkor már telítve lehetett, miközben a 20. században, a zenei ízlés megváltozásával ez a piac folyamatosan szűkült.

Az *Cigányösszeírás* Általános jelentése 26 oldalon át tárgyalja a romák foglalkozását, hogy aztán egy bekezdésben odavesse: a „napszamosokból telik ki a legszamosabb tagu osztály” (*Cigányösszeírás*, 1895: 97). A jelentés még csak hozzávetőleges értéket sem ad meg, csak a részletes táblázatokból derül ki, hogy 64.190 roma férfiról és nőről van szó (*Cigányösszeírás*, 1895: 81.). Ha a háztartásbelieket és a „foglalkozás nélkülieket” (lásd következő bekezdés) leszámítjuk, akkor 44,7%-ot tesznek ki a napszamosok, tehát *a mai fogalmaink szerint állandó foglalkoztatásban nem álló segéd munkások* – ami meglepően magas, hisz’ láthattuk, tulajdonképpen semmilyen formális kritériuma nem volt annak, hogy valakinek valamilyen *szakmája* legyen. Másrészt, mivel a *napszamos* kategóriának már a neve is mutatja, hogy nem mai értelemben állandó munkaviszonyról, mint inkább

alkalmi munkákból élő személyről van szó, ez az adat arra is figyelmeztet, hogy a *Cigányösszeírás* tulajdonképpen semmilyen felvilágosítást sem ad arról, hogy a romák mennyit dolgoztak (ahogy, sajnos, a jövedelmi viszonyok vagy az életszínvonal felmérésére sem tett kísérletet). De legfőképpen: a napszamosok magas értéke meglehetősen rossz előjel volt a romák foglalkoztatására nézve a következő évtizedekben – talán ezzel is magyarázható, hogy Herrmann ilyen gyorsan témát váltott.

A „*foglalkozás nélküliek*” elég zavarba ejtő kategória. Az általános táblákban összeszámolták ugyanis egyrészt a 15 év alatti foglalkozás nélkülieket is, a csecsemőig bezárólag, így áll ez a kategória több mint 100 ezer főből; másrészt külön számlálták a 15 év feletti foglalkozás nélkülieket is (így csak a kormegoszlás adataival összevetve derül ki, hogy a foglalkozással bírók közé legalább 7000 15 év alatti személy is került). Akkurátus gonddal összeírták azt is, hogy *a foglalkozással nem bíró* romák mivel foglalkozhattak – így tudjuk, hogy a helyi hatóságok szerint koldulásból élt 6925, jövendőmondásból 1011, kuruzslásból 94 fő, más családtagja tartott el 1731 főt, és így tovább. A már sokszor említett sztereotip cigánykép szempontjából különösen figyelemre méltó, hogy 233 főből (a 15 feletti 0,1%-a) vélték úgy, hogy „*lopásból*”, 113 főből pedig, hogy „*csavargásból*” él; továbbá 44 fő (ha feltételezzük, hogy mind 15 év feletti, akkor 0,02%) *a község által kiutalt segélyekből* élt (Cigányösszeírás, 1895: 81.). A kor viszonyaira jellemző módon viszont az 55 „*kéjné*” a foglalkozással rendelkezők között volt felsorolva (Cigányösszeírás, 1895: 78).

Összegezve: a romák/cigányok feltehetően már a koraújkorban jól integrálódtak a munkamegosztás rendszerébe, megtalálták és „*belakták*” a maguk – a társadalomtudományokban is terjedő kifejezéssel élve – ökológiai fülkét (*niche*). E fülke az agrártársadalmak olyan iparos és más szolgáltatásait rejtette, amelyet a nem cigány csoportok nem tudtak vagy nem akartak ellátni. A 19. század

utolsó évtizedére azonban a cigányság – mivel létszámuk gyorsabban nőtt, mint az össznépességé – elkezdte „kinőni” ezeket a kereteket, ráadásul pont ebben a korszakban a felgyorsuló iparosodás és modernizáció elkezdte „összenyomni” ezen fülkék falait. Az egyetlen lehetséges kiútnak *elvben* a modern nagyipari foglalkozások mutatkozhattak – *a gyakorlatban* azonban csak több korszakkal később, tehát az 1960-as évektől nyílt meg érdemben ez az út. Volt egy hat-hét évtizedes periódus, ami nagyjából a 20. század első és második harmadára esett, amikor a romák megélhetését a régi keretek *már nem*, az új keretek *még nem* biztosították.

2.) Az oktatási hátrány ismételt újratermelődése

Magyarországon 1869-ben a 6 éven felüli népesség alig harmada tudott írni-olvasni¹⁴; az előző évben hozott népiskolai törvény tankötelessé nyilvánította a mindkét nembeli 6-12 éves korosztályt, ennek következtében az analfabéták aránya évről évre csökkent, de a *Cigányösszeírást* megelőző utolsó népszámlálás (1890) idején még mindig csak a 6 éven felüliek 53,2%-a tudott írni-olvasni.¹⁵ A folyamat, mint látható, nagyon lassú volt,¹⁶ s nem csak azért, mert az idősebb generációkat lassan váltották a teljes mértékben iskolázott nemzedékek: 1870-ben az iskolaköteles korúak alig

¹⁴ Pontosabban: a szűkebben vett Magyarországon 32,8%; Horvátországot beleszámítva ez az arány 21,7%-ra csökkent (KSH, 1893: 286).

¹⁵ Pontosabban: a szűkebben vett Magyarországon 53,2%; Horvátországot beleszámítva ez az arány 33,3%-ra csökkent (KSH, 1893: 286).

¹⁶ Az analfabéták aránya az 1930-as években csökkent 10% alá (Romsics, 1999: 175).

fele járt iskolába (Romsics, 1999: 39), és ez az arány 1892-ig csak 81,2%-ra nőtt (KSH, 1893: 312).¹⁷ E növekedés lassúsága két tényező találkozásával magyarázható: egyrészt a legszegényebb – főleg paraszti – népességben lassan, több generáció leforgása alatt érett meg a felismerés, hogy szükség lehet valamilyen szintű iskolázottságra.¹⁸ Másrészt, a törvény betartására szorító állami és társadalmi kényszer különböző társadalmi csoportok esetében különböző mértékben érvényesült. Magyarán: falvakban, különösen nemzetiségi vidékeken gyakran kevésbé vették komolyan az iskolába járás kikényszerítését, a jegyző szemt hunyhatott afelett, hogy sok 10-12 éveset inkább dolgoztattak, de a legszegényebbeknek sokszor egyszerűen pénze sem volt erre (a népiskola csak 1907-ben vált teljesen ingyenessé, sok családban pedig a cipő megszerzése is gondot okozott, amelyben a gyerekek télen iskolába járhattak). E két tényező találkozása magyarázhatja, hogy a *Cigányösszeírást* megelőző utolsó évben (1892) például a magyarajkúak iskolalátogatási mutatója 85,8% volt, a nemzetiségek közül egyedül a németeké volt magasabb (94,7%), míg a szerbeké, horvátoké és ruszinoké 70-77% között ingadozott, a románoké pedig 57,4% volt¹⁹ (KSH, 1893: 312). *Az iskolát nem látogató tanköteles korú gyerekek túlnyomó többsége mindenütt nem cigány volt; Nagy-Küküllő*

¹⁷ Ez a mutató is csak az 1930-as években nőtt 90% fölé (Romsics, 1999: 175).

¹⁸ Szabó Zoltán *A tardi helyzet* c. szociográfiájában írta le megfigyelését: „Az öreg parasztok Tardon is, mint másutt, nem nézik egészen jó szemmel az iskola működését, noha ellenszenvüket nem tudják pontosan megmagyarázni... Valami csöndes, sarokba szorított ellenérzés működik bennük...” – mindezt csaknem hetven évvel a tankötelezettség bevezetése után (Szabó, 1937: 177).

¹⁹ Ráadásul, míg a magyaroknál és németeknél folyamatos növekedés mutatkozott, a többi nemzetiség esetében az 1880-as évek közepének mutatójához képest néhány százalékos csökkenés mutatkozott 1892-re (KSH, 1893: 312).

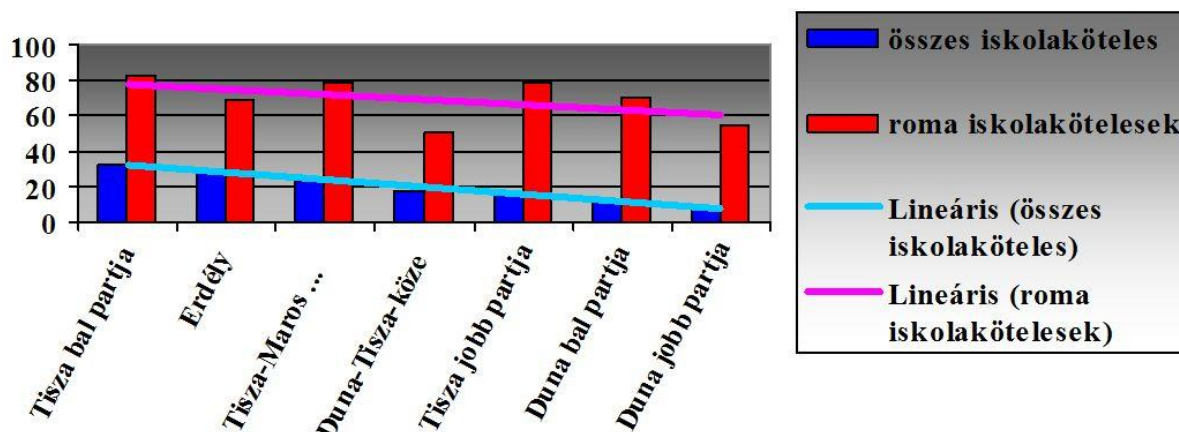
vármegyében például, ahol az egész országban a legmagasabb volt a romák aránya, mintegy 70%, a nem erdélyi magyarországi régiókban 88,5-97% –(Cigányösszeírás, 1895: 32).

A fent említett két tényező – tehát az érdekeltség hiánya és a hatósági kényszer szelektív szigorúsága – a korabeli Magyarországon minden bizonnyal a roma gyerekeket vonzotta a legkevésbé az iskolához; sőt, a gyenge *pull*hoz sokszor gyengébb vagy erősebb *push* is társult. Azaz: ebből a korszakból *is* maradtak fenn olyan történetek, amelyek azt mutatják, hogy számos helyen el is várták a romáktól, hogy ne küldjék gyermekeiket a helyi népiskolába. Nem csoda, hogy a tanköteles korú cigány gyerekek közel 70%-a nem járt iskolába (Cigányösszeírás, 1895: 32). Jellemző módon a Cigányösszeírás tervezésekor még ez a kutatási kérdés is felmerült: „[h]a a cigányok gyermekei nem járnak iskolába, megemlítendő, hogy a cigányszülőkön múlik-e, vagy a községi lakosok nem engedik, hogy gyermekeikkel cigánygyermekek egy iskolába járjanak?” (Cigányösszeírás, 1895: 9). A jelentésben vagy részletes táblázatokban azonban nincs nyoma annak, hogy válaszoltak-e egyáltalán erre a kérdésre, ha nem, akkor miért nem, illetve, ha igen, akkor miért nem dolgozták fel a kérdésre érkezett válaszokat. A „miért nem járnak (elég számban) iskolába a cigány gyerekek?” kérdésre Herrmann válaszkísérletei az esszencialista logika alapján forognak (lásd később), tehát a romák mentalitásában, „*lelkében*”, „*faji sajátosságaiban*” kereste az okokat.

Az esszencialista „magyarázat” azonban nem tud elszámolni például a regionális különbségekkel: az iskolába nem járó tanköteles korú roma gyerekek aránya a különböző magyarországi régiókban 82 és 53% között ingadozott. De ne feledjük: az is ingadozott, hogy a nem roma gyerekek mekkora hányada volt „iskolakerülő”. Ha megrajzoljuk a két mutatót, és sorrendbe állítjuk az *összes*, iskolát nem látogató tanköteles aránya alapján, majd megrajzoljuk mindkét oszlopsor trendvonalát, ahogy ezt a 3. ábrán látható, a két vonal

gyakorlatilag párhuzamos. Magyarán ez azt jelenti, hogy *ahol az iskolára kötelezett nem cigány gyerekek közül viszonylag sok járt iskolába, ott a cigányok közül is viszonylag sok járt* – és viszont, ahol viszonylag sok nem roma gyerek volt „iskolakerülő”, ott a romák is ritkábban jártak iskolába. (Itt érdemes még egyszer emlékeztetni arra, hogy 1893-ban Magyarországon, Erdélyt is beszámítva az iskolába nem járó tanköteles korú gyerekek 92,3%-a nem roma volt.)

3. ábra. Az összes, illetve roma tanköteles korú gyerekek mekkora hányada *nem* járt iskolába 1893-ban? (%)

Adatok forrása: Cigányösszeírás, 1895: 32.

Tanulságos a fentieket összevetni a *Cigányösszeírás* egy másik adatsorával: arra a kérdésre, hogy *ahol jártak a romák iskolába, ott milyen volt az eredmény*, az érintett települések 69,2%-ban azt felelték, hogy „jó”, 24,1%-ában, hogy „csekély”, és mindössze 6,7%-ában azt, hogy „rossz” (Cigányösszeírás, 1895: 33).

Bármely csoport oktatási hátrányának „behozása” esetén két tényező nehezíti a helyzetet: először is, mint láthattuk, nagy csoportok oktatási szintjének emelése hosszútávú, több generációt igénylő folyamat, még akkor is, ha „a társadalomban” megszületett a szándék a „projekt” megindítására. Másodsor: azok számára, akik túlságos mértékben lemaradtak az oktatási versenyben, a

leggyakrabban nem racionális stratégia már az sem, hogy egyáltalán rajtvonalhoz álljanak. A 19. század végén a magyarországi parasztok jelentős része, illetve a romák többsége számára az iskola elvégzése túl nagy erőfeszítést igényelt volna ahhoz képest, amekkora nyereséggel kecsegtetett; az egy generációban kialakult oktatási lemaradás pedig, ha az egyéb tényezők nem változtak, igen nagy eséllyel újratermelődött az ő gyerekeik nemzedékében is.

3.) Az ideológiai célponttá válás folyamata

„Minden művelt országban vannak még mozgó elemek, melyek nem alakultak ki a szerves fejlődésü társadalmi élet szilárd formáiba, hanem bizonytalanul szétfolynak, keresvén a közrend réseit és hézagait, hogy belevegyék magokat; melyek a civilizáció fogyatkozásából tengődnek, méltatlan állapotban, mely megnehezíti a törvény érvényesülését és megkönnyíti áthágását. Ez elemek így akadályozzák az egyenletes és egyetemleges szellemi és anyagi haladást, megnehezítik a közigazgatást, veszélyeztetik a közbiztonságot és rontják a közérkölcöket. (...)

Nálunk a földrajzi helyzetnek és a lakosság ethnikus természetének némely vonása mellett, közállapotaink némely fogyatkozása, némi tekintetben kezdetleges közigazdasági viszonyaink és nem kifogástalan közigazgatási szervezetünk itt-ott kedvezni látszanak a társadalom élődijei, a csavargók tenyészetének. Ehhez járul még a csavargók főosztályának sajátos faji jellege. (...) Nálunk a csavargók legnagyobb része [ugyanis] kóbor cigányokból áll. Ezek... határozott és speciális faji jelleget mutatnak. Csavargásuk sajátos kóborlás. (...) Nomádok ők, némely megengedett és meg nem engedett primitív iparágak nomádjai, a kiknek bolygásaiban van bizonyos ösztönszerűség, időszakosság és természetes szabályosság, mint a vándor állatok vonulásában vagy az üstökösök görbe pályáiban” (Cigányösszeírás, 1895: 3).

Azért idéztem ilyen hosszán az 1893-as Jelentés bevezető bekezdéseit, mert mint cseppben a tenger, megjeleníti a kor domináns cigányképének minden sztereotípiáját, *fixa ideáját*, inkorrekt metaforáját, csúsztatását; s mindezt éppen a korszak első számú cigányszakértője írta, még hozzá – a helyzet iróniája szinte fokozhatatlan – egy elvileg a sztereotípiák, inkorrekt hasonlatok, csúsztatások cáfolására vagy árnyalására legalkalmasabb általános roma-kutatás bevezetőjében.

Részletezve e kép sajátosságait:

a.) A kóbor-tematika kihangsúlyozása.

Ez elég paradox egy olyan kutatás bevezetőjében, amelyből kiderül, hogy a romák 96,7%-a *nem* kóbor, illetve még a „valóban” vándorló 3,3%-nak is csak 21,5%-át ítélték a hatóságok „rossz magaviseletűnek”²⁰ (Cigányösszeírás, 1895: 36). Félreértés ne essék: ettől még lehet a „csavargók” kérdése komoly közigazgatási és rendészeti probléma, de éppen a *Cigányösszeírás* szerzőjének kellett volna, adataira hivatkozva, a lehangosabban tiltakoznia az ellen, hogy ezt a problémát összemoszák az ún. „cigánykérdéssel”. Ezzel szemben azt olvashatjuk: „Magyarország az egyedüli kultur-állam, a melyben egy egész nép még a törvény keretein kívül [kiemelés tőlem – DCs] él” (Cigányösszeírás, 1895: 30).

b.) A cigányok kidefiniálása a társadalomból

Itt is és később is, a szöveg újra meg újra az állatvilágból és a természeti világból vett hasonlatokkal írja le a romák világát, amelyet szembeállít a társadalommal. A cigányok világa folyékony, képlékeny, a „*résekbe veszi be magát*”, nem mutat szilárd struktúrát, rendet és rendszerességet, csak olyan szabályszerűségeket, amelyek az

²⁰ 45,6% „*kifogástalan magaviseletűnek*”, 32,9% „*tűrhető viselkedésűnek*” minősült.

ösztönösség által meghatározott állati viselkedéshez hasonlíthatóak; vagy – mintha Herrmann nem találná „elégé” dehumanizálónak a hasonlatot – az égitestek pályájához. A társadalomtudományok története szempontjából ezek a hasonlatok nagyon kontraproduktívak: a korban intézményesülő etnográfia, kulturális antropológia vagy szociológia éppen annak bizonyítására törekedett, hogy az emberi társadalmaknak létezik olyan rejtett rendje, léteznek olyan sajátos törvényszerűségei, amelyek tanulmányozására a speciális (társadalom)tudományok hivatottak – ahogy az égitestek mozgásának tanulmányozására a csillagászat vagy az állati organizmusokat kutatására a biológia szükségeltetett. Herrmann a néprajz, tehát egy lényegénél fogva kvalitatív társadalomtudomány intézményesítésének egyik legfontosabb hazai előmozdítója volt, akit megbíztak egy hatalmas kvantitatív kutatás koordinálásával és adatainak az elemzésével – ez egy óriási lehetőség *lett volna*, ehhez hasonló kombinációk legközelebb csak az 1930-40-es évek Amerikájában fordulnak majd elő. Mégis, Herrmann retorikai erőfeszítései ebben a szituációban elsősorban arra irányulnak, hogy a vizsgált csoportot, amelyet ő egy életen át kutatott, „kirekessze” a társadalomból.²¹ Mindez nem „csak” morális, hanem szakmai problémákat is felvet:

c.) az esszencialista megközelítés dominanciáját.

Esszencializmus alatt olyan megközelítést értünk, amely egy csoport sajátosságait és szerkezetét, tagjainak paradigmatis viselkedését, mentalitását, társadalmon belüli

²¹ Paradox, de ezáltal tulajdonképpen saját helyzetét is delegitimálta. E sorok szerzője korábbi munkái írásakor nem hitte volna, hogy újratanulmányozva a Jelentést, ezt fogja leírni: a KSH egy „*már rutinos, de még lelkes*” korosztályba tartozó tagja, aki sosem foglalkozott korábban a romákkal, ugyanúgy vagy talán jobban fel tudta volna dolgozni a *Cigányösszeírás* anyagát, mint Herrmann Antal, a magyar cigánykutatók egyik alapító atyja.

pozícióját stb. túlnyomórészt vagy teljes egészében a csoport valamely „veleszületett”, „örök”, „lényegi” tulajdonságaival magyarázza, a (társadalmi) környezettől teljesen függetlenül.

Jó példa erre a korábban már említett „*miért van olyan kevés cigány földműves?*” gondolatmenet. Herrmann először is leszögezi: „*a cigány nem földművelőnek való*”; majd formailag úgy tűnik, mintha magyarázná ezt a mondatot, de valójában csak ezt a bizonyítatlan előfeltevést ismétli, a már korábban idézettekhez hasonló metaforák segítségével: a roma „*nem földművesnek való... [mivel] [p]hysicuma, temperamentuma, lelkülete, jelleme, úgyszólván ellentétben állnak e foglalkozással. Testi szervezete... inkább passzív irányban, sanyarúságot tűrő, s a tartós erőfeszítő munkára alkalmatlan (...)* Nem olyan, mint az igásló, hanem mint a vadmacska [kiemelés tölem – DCs]. *Nyughatatlan természete nem tudja magát állandóan röghöz kötni...*²² *Egyedül és kizárólag csak a jelenben és a jelennek él, mint a gyermek, mint a forró égöv legprimitívebb népei. Az ő, pillanatnyi hatások uralma alatt álló, teljesen impressionista szelleme... communistikus hajlamánál fogva...*” (Cigányösszeírás, 1895: 76-77), stb. stb. Herrmann végül *mint okozathoz* jut el azon tényezőkhöz, amelyeket az *okokról* számot adó magyarázatban kellett volna kiemelt szerephez juttatnia: a földműves romák által művelt elenyésző – és érdemben nem bővíthető – földmennyiséghez és a földműveléshez szükséges tudásuk és gyakorlatuk hiányához.

„*Szerény véleményünk szerint nem célszerű, a cigányokat földműves munkára erőszakolni*” – nyilván a szerénység okozta, hogy az olvasónak eddig nem úgy tűnt, hogy ez Herrmann saját véleménye. – „*Nincs is szüksége rájuk az őstermelésnek; van elég alkalmasabb munkása*” – ha az

²² Egy történész ettől a szóképtől is összerándulhat: a magyar paraszt sem „*magát kötötte röghöz*”, hanem az 1514-es törvények tették ezt vele, a Dózsa-féle felkelés megtorlásaként, elvéve a 13-14. században szerzett szabad költözés jogát).

„*alkalmasabb*” szót nem szúrta volna be, akkor e mondat, ha jól érveltem korábban, máris fontos *szociológiai* érvelés lehetne a romák mezőgazdasági alulreprezentáltságának a magyarázatára. „*A cigányokat olyan foglalkozásokra kell fogni, melyekhez több a hajlandóságuk, rátermettségük és képességük*” (Cigányösszeírás, 1895: 78). Ezután következett a cigányok ipari munkákba való beágyazottságának hosszas dicsérete (Cigányösszeírás, 1895: 81-95) – némi ellentmondásban az első oldal már idézett „*némely megengedett és meg nem engedett primitív iparágak*” kitételével.

„*A cultura vadoncz alanyait nemcsak irtani és nyesni, hanem oltani és nemesíteni kell. Átültetéssel, hajlítással itt nem érünk célra*” (Cigányösszeírás, 1895: 78). A történelem későbbi eseményeinek ismeretében még akkor is hátborzongató az „*irtás*” emlegetése, ha a szerző nem relativizálná e technika fontosságát („*nemcsak*”). Tudatosan hasonló hatást kiváltására törekedve: Herrmann Antal *még nem* tartozik a tömeggyilkosságra uszító rasszista értelmiségiek közé, de számos szövegrészletében megnyilvánul az a korszellem, amely a következő évtizedekben Európában, különösen annak középső régiójában, egyre erősebbé vált, és végül a 20. század derekán a holokauszthoz vezetett (Bernáth, Brassói és Orsós, 2015; Dupcsik, 2015). Egy társadalomtudós, akinek már csak saját jól felfogott érdekében is azt kellett volna hangoztatnia, hogy a „*cigánykérdés*” megoldása *nem* az erőszakos szervek dolga, eljut oda, hogy a kérdés „*csak kényszereszközökkel*” oldható meg. „*Egy kis kegyetlenséget kell elkövetni a humanitás nevében. Az egyéni szabadság némi korlátozására kell magát elszánni az államhatalomnak, hogy igazi emberi szabadságra neveljen egy jelenleg vadállat módjára szabad fajt*” (Cigányösszeírás, 1895: 30).

A fent vázolt esszencialista megközelítés, tehát az a felfogás, mely szerint a cigányok azért élnek úgy, ahogy, mert – „*cigányok, ilyenek, és kész*”; tehát e felfogás, mint végül

Herrmann is felismeri, alapvető ellentmondásban van azzal az evolucionista szemlélettel, amelyet más bekezdésekben állít elénk, azaz, hogy a civilizált magyar társadalom majd szép lassacskán „felemeli” a saját szintjére a romákat is. A dilemma úgy oldható fel, hogy a társadalom, a civilizáció (amely, a 20. század ismeretében ismét csak hátborzongató módon kezd összecsúszni az „államhatalommal”)²³ ha módosítani nem is igazán tud a cigány „faji sajátosságokon” módosítani, képes azokat megsemmisíteni. Lásd például: „a faj nevelését ott kell kezdeni, hol az egyénét, a gyermekkoron. Mikor az egyénben már teljesen kifejlődött a bevégzett individualitás, midőn a faji jelleg, a vele született faji sajátosságok megszilárdultak, sőt megcsontosodtak az egyéni életfolyamatban, az ethnikus közösségben, a hosszú gyakorlatban és megszokásban: akkor természetesen vajmi nehéz idomítólag hatni az egyesekre vagy csoportok, különösen oly népelemnél, melynél a faji jellegzetességek oly pregnánsul, szinte végletesen kifejeződtek a százados elkülönöttség és egészen sajátos életmód következtében” (Cigányösszeírás, 1895: 30). Önmagában nem jelentős, de tünetértékű, mennyire inkonzisztens módon használja Herrmann a saját metaforáit: húszegynéhány oldallal korábban még a *folyékony*ság, a *képlékeny*ség jelzőit használta a cigányságra, míg most a *megszilárdulás*, *megcsontosodás* kifejezéseit. Az „idomítás” emlegetése sem elszólás, az idézetet követő mondatban ismét ezt a szót használja.

A székesfőváros sikeresen lobbizott a belügyminiszternél, hogy mentességet kapjon a cigányösszeírás alól, azzal az indoklással, hogy „a főváros területén tartózkodó cigányok állandóan meg vannak telepedve, rendes lakással, családi élettel és polgári foglalkozással bírnak, szóval összes vonatkozásaikban a többi

²³ Az utoljára idézett „kis kegyetlenséget kell elkövetni”-részlet így kezdődik: „az államhatalomnak kötelessége, hogy... [a törvényeknek] érvényt szerezzen úgy a maga tekintélye, mint a polgárok jóléte érdekében” (Cigányösszeírás, 1895: 30).

lakosokkal ugyanazon elbánás és nyilvántartás alá esnek, sőt azoknak egy része annyira polgárosult, hogy cigány számba nem vehetők [kiemelés az eredetiben – DCs]” (idézi Cigányösszeírás, 1895: 16). Herrmann tulajdonképpen egy pillanatig sem vitatkozik ezzel a felfogással, sőt, azért méltatlankodik Budapest eljárása miatt, mert éppen ennek a polgárosult, integrálódott, „*cigány számba nem vehető*” csoportnak az összeírása lett volna a fontos, hogy megismerhetővé váljanak „*azon eszközök és hatások, azon okozati viszonyok megismerése, melyek a nem polgárosult cigányt polgárosulttá tehetik*” (Cigányösszeírás, 1895: 16). Mindez azonban csak retorika: a „megismerés” ugyanis csak annak deklarálásáig terjed, hogy a cigányok „cigánysága” a legfontosabb akadály „*polgárosultságuk*” előtt. Következésképpen a romák integrálásának egyetlen lehetséges módja „cigányságuk” felszámolása, *megsemmisítése*.

Még egyszer leszögezném: Herrmann nem protonáci. Gondolatai azonban számos ponton megelőlegezik a 20. század első felének rasszista diskurzusát, mindenekelőtt a cigányság „*faji jellege*” által meghatározott „*aszociális viselkedése*”, eredendő „*primitívsége*”, az általa jelentett „*közbiztonsági probléma*” toposzain keresztül. A morális választóvonalat az jelentette, hogy az igazi rasszisták a teljes elszigetelésben vagy a fizikai megsemmisítésben látták a „*végső megoldást*” (németül *Endlösung*), s Herrmann ezt a Rubicont nem lépte át.

Összegzés

A 18-19. század folyamán a magyarországi cigányság sikeresen beilleszkedett a magyar társadalomba – igaz, annak legalsó részeiben épültek ki pozíciói. A modernizáció során azonban ezen a pozíciók meginogtak, presztízszük csökkent vagy akár elkezdtek felszámolódni, s mindezen folyamat olyan módon történt, hogy a romák többsége nem tudta átmenteni még ezen pozícióit sem a modern társadalomba. A 19. század utolsó évtizedétől a cigányok mind nagyobb csoportjaira vált jellemzővé a növekvő mértékű dezintegrálódás. A kialakuló társadalmi lemaradás – a növekvő mértékű és tartós munkanélküliség, a növekvő mértékű szegregáció, a csökkenő életszínvonal – pedig a következő 3-4 generáció során újratermelődött.

Talán segít az összehasonlítás: a magyarországi zsidóság is marginális pozíciókat foglalt el a rendiség korában, de ezen – főleg kereskedelmi és pénzügyi – pozíciók értéke a modernizáció megindulása után éppen hogy megnőtt, néha jelentős mértékben. Abban viszont párhuzamos a két csoport története, hogy a 19. század végétől megjelentek vagy felerősödtek azok az ideológiák, amelyek a modernizáció felkavaró mellékhatásaiért (vagy a modernizációval csak véletlenszerűen együtt járó katasztrófákért és kollektív traumákért) egyik vagy mindkét kisebbséget tették felelőssé (Dupcsik, 2015). A romák esetében ez az új nyelvet használó cigányellenes ideológia egyrészt érvként használta a cigányok romló helyzetét saját alátámasztására, másrészt ez az ideológia, amolyan önbeteljesítő jóslatként maga is hozzájárult a helyzet romlásához.

Ördögi körök alakultak ki: a helyzet negatívumai több, egymást erősítő hatású csatornán keresztül is újratermelődtek, míg a helyzet pozitívumai évtizedeken át csak erodálódtak. Ezen örökség pedig a mai napig terheli a magyar romák és nem romák mentalitását, attitűdjeit, gondolatait is.

Hivatkozások:

- Bencsik János (2002, szerk.): *Erdős Kamill és a hazai romológia. A 2002. július 2-án Erdős Kamill halála 40. évfordulóján szervezett emlékülés előadásai*. Gyula: Békés Megyei Képviselőtestület Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Bizottsága.
- Berey Katalin (1990): A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolása, 1961–1986. In: Berey Katalin és Horváth Ágota: *Esély nélkül*. Budapest: Vita. 5-72.
- Bernáth Gábor, Orsós Julianna és Brassói Vivien (2015): *Nagy Betegség, Kín és Gyilkolás üdvözlét küldi – a roma holokauszt*. Kézirat, várható megjelenés 2015 második fele.
- Cigányösszeírás (1895): *A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei*. Budapest, Atheneum. Hasonmás kiadás: Pécs: PJPTE – MTA–Soros Alapítvány – Magyarországi Nemzeti és Etnikai Kisebbségekért Alapítvány. Hozzáférhető: <http://kt.lib.pte.hu/cgi-bin/kt.cgi?konyvtar/kt04120202/index.html>
- Dupcsik Csaba (2009): *A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében, 1890–2008*. Budapest: Osiris.
- Dupcsik Csaba (2011): Megnevezés, meghatározás, megszámlálhatóság In: Böcskei Balázs (szerk.) *A cigányság „államosításának” veszélyei*. Hozzáférhető: http://www.ideaintezet.hu/sites/default/files/Megnevezes_IDEA.pdf (2011.12.12.)
- Dupcsik Csaba (2015): Utószó. In: Bernáth Gábor, Orsós Julianna és Brassói Vivien (2015): *Nagy Betegség, Kín és Gyilkolás üdvözlét küldi – a roma holokauszt*. Kézirat, várható megjelenés 2015 második fele.
- Erdős Kamill (1989a/1961): Beszámoló Erdős Kamill néprajzi-tárgyvasárlási gyűjtőútjáról. Hajdú-Bihar és

- Szabolcs-Szatmár megye. 1961. június 20-30-áig. In: *Erdős Kamill cigánytanulmányai*. Békéscsaba: Gyulai Erkel Ferenc Múzeum. 241-262.
- Erdős Kamill (1989b/1962): Féműves cigányok. In: *Erdős Kamill cigánytanulmányai*. Békéscsaba: Gyulai Erkel Ferenc Múzeum. 111-127.
- Féja Géza (1937): *Viharsarok. Az alsó Tiszavidék földje és népe*. Budapest: Athenaeum.
- Fél Edit és Hofer Tamás (1997): *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Budapest: Balassi.
- Fél Edit és Hofer Tamás (2010): „Mi, korrekt parasztok...” *Hagyományos élet Átányon*. Budapest: Korall.
- Gyergyói Sándor (1990): *A kirekesztéstől a beilleszkedésig, I–II*. Debrecen: Mozaik.
- Kardos László (1997/1951): *Tiszaigar. Egy tiszántúli falu életrajza, 1744-1944*. Budapest: Mentor-Szanator Kft.
- Kemény István, Janky Béla és Lengyel Gabriella (2004): *A magyarországi cigányság, 1971–2003*. Budapest: Gondolat – MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- Kolumbán Samu (1903): A cigány a székely nép felfogásában *Ethnographia*. 141-147, 383-392.
- Kovács János (1895): A cigányok Szegeden. *Ethnographia*. 187-198, 280-288, 388-393.
- KSH (1893/1894): *Magyar Statisztikai Évkönyv (Új Folyam I.) 1893*. Budapest: KSH.
Hozzáférhető:
http://konyvtar.ksh.hu/inc/kb_statisztika/statevkonyvek/1893/htm/000.htm
(2015.07.09.)
- KSH (1900a/1907): *A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása. 2. r. A népesség foglalkozása községenkint*. Budapest: KSH. Hozzáférhető:
http://konyvtar.ksh.hu/inc/kb_statisztika/Manda/MSK/MSK_004.pdf [letöltve: 2015-07-12]
- KSH (1900b/1907): *A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása. 3. r. A népesség részletes leírása*. Budapest: KSH. Hozzáférhető:

Dupcsik Csaba (2015) A cigányok társadalomtörténete a 19-20. század fordulóján. In: Cserti Csapó Tibor (szerk.) *Alapirodalmak a hazai cigány, roma népességre vonatkozó társadalomtörténet, társadalomismeret oktatásához*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem BTK NKI – Romológia és Nevelésszociológia Tanszék. 295-328.

http://konyvtar.ksh.hu/inc/kb_statisztika/Manda/MSK/MSK_005.pdf [letöltve: 2015-07-05]

KSH (1903/1904): *Magyar Statisztikai Évkönyv (Új Folyam XI.) 1903*. Budapest: KSH.

Hozzáférhető:

http://konyvtar.ksh.hu/inc/kb_statisztika/statevkonyvek/1903/htm/000.htm [letöltve: 2015-07-09]

KSH (1910/1914): *A Magyar Korona országainak 1910. évi népszámlálása. 3. r. A népesség foglalkozása részletesen és a vállalati statisztika*. Budapest: KSH. Hozzáférhető:

http://konyvtar.ksh.hu/inc/kb_statisztika/Manda/MSK/MSK_052.pdf [letöltve: 2015-07-10]

Romsics Ignác (1999): *Magyarország története a XX. században*. Budapest: Osiris.

Szabó Zoltán (1937): *A tardi helyzet*. Budapest: Cserépfalvi.